

An aerial photograph of a residential area, likely a housing estate, showing a grid of roads and numerous buildings. The buildings are mostly white or light-colored, with some darker roofs. The surrounding area is green, suggesting trees and grass. The overall layout is somewhat irregular but shows clear road patterns.

Heterotope kazerne

Wijsbegeerte van een wetenschapsgebied
Bachelor thesis

Naam: M. Molenaar
Nummer: 402836
Woorden: 9.192
Begeleider: Dr. G.H. van Oenen
Adviseur: Prof. dr. H.A. Krop
Hoofdstudies: Rechtsgeleerdheid
Fiscaal Recht
Datum: 26 juli 2018

Afbeelding op de voorpagina is een luchtfoto afkomstig van Google Maps, van de Majoor Mulderkazerne en de Generaal-Majoor Kootkazerne, gelegen en ook wel genoemd naar de plaatsnaam Stroe. De kazernes zijn gecamoufleerd van Google Maps op grond van veiligheidsredenen, en vormen zo een onherkenbare andere wereld in een gedetailleerd, Nederlands natuurlandschap.

Inhoudsopgave

De inleiding	5
1. De heterotopie	7
1.1 Inleiding	7
1.2 Heterotopie	7
1.3 Heterotopie in de geschiedenis	10
1.3 Eerste deelconclusie	11
2. De heterotope criteria	13
2.1 Inleiding	13
2.2 De zes principes	13
2.3 Andere principes	15
2.4 Tweede deelconclusie	16
3. De reeds geïdentificeerde heterotopieën	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Foucaults heterotopieën	19
3.3 Andere heterotopieën	21
3.3 Derde deelconclusie	22
4. De kazerne	25
4.1 Inleiding	25
4.2 Heterotope kazerne volgens Foucault	25
4.3 Heterotope kazerne volgens andere schrijvers	28
4.4 Vierde deelconclusie	29
De conclusie	31
Bronnen	33

De inleiding

Vaak verstopt ver buiten verstedelijkt gebied, veelal rondom natuurgebieden zoals de Veluwe, bevinden zich militaire kazernes. Omringd door een hoog hek en een goed bewaakte poort is de kazerne een kleine wereld die niet door veel mensen gezien wordt. Op de militaire kazerne wordt gewerkt, geslapen, gegeten, ontspannen, geleefd. Het leven op een kazerne wordt gekenmerkt door strikte regels, tijdschema's, goed onderhouden ruimten en omgevingen. Het leven volgens voor iedereen kenbare regels maakt het leven op de kazerne duidelijk, makkelijk en onvoorwaardelijk. Iedereen weet waar hij of zij aan toe is. Ja, in wezen is een kazerne een kleine utopie, een reflectie van hoe de maatschappij er idealiter zou moeten functioneren. De kazerne bespot de omliggende wereld, maar reflecteert ook de idealen van die omliggende wereld. Het betreden van een kazerne voelt onwennig, maar het verrast de bezoeker ook. De kazerne is een voorbeeld, een spiegel voor de maatschappij. Een zwarte spiegel, want de kazerne is niet zichtbaar voor niet-militairen en niet-personeel. De spiegel wordt zelfs verstopt van satellietbeelden, en het navigatiesysteem weet de weg daar ook niet. Maar toen Alberto Stegemans zichzelf illegaal de Generaal-Majoor de Ruyter van Steveninckkazerne in smokkelde, kwam hij toen in een verwerkelijkte utopie terecht?¹ In ieder geval is het een utopie waar de beveiligingsmaatregelen niet deugen.

Michel Foucault heeft gedurende de tweede helft van de jaren zestig het begrip van heterotopie uitgewerkt. Foucault was gefascineerd door deze echte plaatsen met een onwerkelijke uitstraling. Hij ontwikkelde dit begrip in reactie op de toen al eeuwen bekende utopie. Met de heterotopie probeerde Foucault impliciet besloten sociale structuren bloot te leggen aan de hand van architectuur. Ook andere schrijvers hebben geschreven over de heterotopie, en hebben verschillende heterotope plaatsen geduid. Vele plaatsen zijn reeds door Foucault en andere schrijvers beschreven als heterotopie, maar de kazerne is niet geanalyseerd. In dit onderzoek wordt geanalyseerd en beargumenteerd of een kazerne een heterotopie is volgens de betekenis die Foucault en andere schrijvers hieraan toekennen. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

Is een kazerne een heterotopie?

Ter beantwoording van de hoofdvragen moet worden uitgezocht wat een heterotopie is volgens Foucault en andere schrijvers, welke principes Foucault en andere schrijvers hiervoor aanleggen, welke andere heterotopieën er zijn en wat een kazerne is. De deelvragen voor dit onderzoek luiden:

1. Wat is een heterotopie volgens Foucault en andere schrijvers?

¹ Eindhovensedijk 48, 5688 GN, Oirschot, zie ook: <https://nos.nl/artikel/2097895-alberto-stegeman-loopt-ongehinderd-kazerne-oirschot-in.html>.

2. *Welke principes stellen Foucault en andere schrijvers aan een heterotopie?*
3. *Welke heterotopieën zijn reeds geïdentificeerd door Foucault en andere schrijvers?*
4. *Wat is een kazerne en welke heterotope kenmerken vertoont een kazerne?*

Het eerste hoofdstuk onderzoekt wat een heterotopie is volgens Foucault en andere schrijvers. Er wordt beschreven hoe Foucault op het idee van heterotopie kwam, wat een heterotopie is en hoe de heterotopie zich in de geschiedenis heeft gemanifesteerd. Dit hoofdstuk beantwoordt de eerste, beschrijvende deelvraag aan de hand van kwalitatief literatuuronderzoek.

Het tweede hoofdstuk onderzoekt welke eisen worden gesteld door Foucault aan een heterotopie. Foucault noemt zelf zes principes, die in dit hoofdstuk worden uitgewerkt, evenals welke principes andere schrijvers stellen aan de heterotopie. Dit hoofdstuk beantwoordt de tweede beschrijvende deelvraag aan de hand van kwalitatief literatuuronderzoek.

Het derde hoofdstuk onderzoekt welke heterotopieën er zijn volgens Foucault en andere schrijvers. Foucault heeft zelf een aantal heterotopieën geduid, maar ook andere schrijvers hebben hun bijdrage geleverd. Het duiden van de heterotopieën gebeurt aan de hand van de in het tweede hoofdstuk opgesomde principes. Dit hoofdstuk beantwoordt de derde beschrijvende deelvraag aan de hand van kwalitatief literatuuronderzoek.

Het vierde hoofdstuk onderzoekt wat een kazerne is, en beschrijft de kenmerken van een kazerne die relevant zijn voor de hoofdvraag. De heterotope kenmerken van een kazerne worden gekoppeld aan de in tweede hoofdstuk opgesomde principes. Daarnaast wordt de kazerne vergeleken met de in het derde hoofdstuk reeds geduide heterotopieën. Dit hoofdstuk beantwoordt de vierde beschrijvende en analyserende deelvraag aan de hand van kwalitatief literatuuronderzoek.

Het onderzoek wordt afgesloten met de conclusie, waarin de evaluerende hoofdvraag *of een kazerne een heterotopie is* beantwoord wordt aan de hand van de deelconclusies van de voorgaande hoofdstukken.

1. De heterotopie

Het eerste hoofdstuk gaat in op hoe Foucault op de idee van een heterotopie is gekomen, wat de heterotopie volgens Foucault en andere schrijvers is, en hoe de heterotopie zich in de geschiedenis heeft gemanifesteerd. In dit hoofdstuk wordt de eerste, beschrijvende deelvraag *wat een heterotopie volgens Foucault en andere schrijvers is*, beantwoord. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de eerste deelconclusie.

1.1 Inleiding

Foucault ging met zijn ontwerp van de heterotopie niet over een nacht ijs. De eerste vermelding van de heterotopie was in het voorwoord van het in 1966 gepubliceerde boek *Les Mots et les choses*. “Heterotopieën zijn verstoring, omdat ze mogelijk tegen onze taal ingaan, omdat ze het onmogelijk maken om dingen te benoemen, omdat ze de betekenis van de woorden en taalregels vernietigen (...)”.² In de eerste vermelding van heterotopie is de betekenis ervan meer gericht op de taal dan op architectuur.

De volgende vermelding van heterotopieën vindt plaats in 1966 in twee radio-uitzendingen. Foucault noemt de eerste uitzending *Les hétérotopies* en de tweede uitzending *Le corps utopique*. In deze radio-uitzendingen gaat hij in op wat hij noemt *gelokaliseerde utopieën*. “Kinderen kennen deze gelokaliseerde utopieën goed”, zo meent Foucault. Deze plaatsen liggen in de tuin, op zolder of in het bed van hun ouders.³ Kinderen spelen denkbeeldige spelletjes op denkbeeldige plaatsen, zoals de tipitent op zolder en de oceaan, de lucht en het bos in het bed van hun ouders. Kinderen ontdekken spelenderwijs deze verschillende plaatsen die tegelijkertijd hun belevingswereld reflecteren. “Deze ruimten reflecteren en betwisten tegelijkertijd de wereld om zich heen”.⁴ Hierna gaat Foucault in op wat hij noemt *tegenplaatsen*. Tegenplaatsen zijn plaatsen die alleen ontworpen worden door volwassenen. Deze tegenplaatsen echte plaatsen die gelegen zijn buiten alle andere ruimten om de ruimten waartegen deze plaatsen zich opstellen.

Als laatste, met de volledige uitwerking van de heterotopie, gaf Foucault in 1967 een college aan studenten van de Cercle d'études architecturales in Parijs genaamd *Des espaces autres*.⁵ De schriftelijke versie van dit college vormt de uitwerking van de heterotopie van Foucault.

1.2 Heterotopie

Foucault begint met het kort uitwerken van de utopie, om later de heterotopie uit te werken. Over de utopie zegt Foucault dat het omgevingen zijn die geen echte plaats hebben. Deze

² Foucault 1970, p. 20.

³ Boyer Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 53.

⁴ Johnson 2015, p. 4.

⁵ Johnson 2015, p. 5, zie ook: Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 46-49.

onechte plaatsen hebben een directe relatie met echte plaatsen of zijn omgekeerde analogieën van echte plaatsen in een maatschappij. Utopieën zijn niet terug te vinden in maatschappijen. Wel terug te vinden in maatschappijen zijn de heterotopieën.⁶ Tegenover *plaatsen* en *onechte plaatsen* zijn er volgens Foucault *tegenplaatsen*. Deze tegenplaatsen kunnen gezien worden als geëffectueerde utopieën, echte plaatsen waarin alle andere plaatsen van een maatschappij gevonden kunnen worden. In die tegenplaatsen worden de andere plaatsen *vertegenwoordigd*, *betwist* en *omgekeerd*. Heterotopieën vallen op, omdat ze buiten de omgeving vallen, maar geplaatst zijn in de omgeving. Heterotopieën bestaan, maar door het discontinue voorkomen voelen heterotopieën anders aan.⁷ Waar utopieën logisch geordende verbeeldingen zijn, verstoren heterotopieën dat beeld juist.⁸ Johnson meent dat er een relatie is tussen de utopie en de heterotopie, maar die relatie gaat verder dan slechts het *lezen van utopische beelden door heterotopieën*. Johnson meent dat de heterotopie utopische beelden uitbeeldt voorbij de bestaande realiteit. Heterotopieën dragen als het ware de utopische kenmerken uit.⁹

Anders dan Foucault gebruikt Boyer andere bewoordingen voor de gevolgen van de tegenplaatsen. Volgens Boyer zijn heterotopieën “echte plaatsen buiten alle andere plaatsen, die de ruimten waartegen heterotopieën staan *uitwissen*, *neutraliseren*, *compenseren* of *zuiveren*”.¹⁰ “Heterotopieën betwisten de normale ordening van dingen”.¹¹ Marin, daarentegen, stelt dat utopieën niet verwerkelijkt kunnen worden. De utopie zit vol met verwachtingen; een utopie is een verwachting waarbij het nieuwe ontspringt uit het oude. Een utopie is slechts een contradictie.¹² Foucault ziet het anders, en stelt dat utopieën verwerkelijkt kunnen worden door de heterotopie.¹³ “Heterotopieën zijn de fragmenten van de utopie.”¹⁴

Foucault vergelijkt de heterotopie met een spiegel. Hij ziet de spiegel als een utopie, omdat “de spiegel een plaatsloze plaats is”.¹⁵ De spiegel zelf is de heterotopie en de reflectie is de utopie. De spiegelreflectie is tevens in spiegelbeeld. De spiegel laat hiermee een ander beeld zien van degene die in de spiegel kijkt, maar wel het beeld dat diegene altijd van zichzelf ziet. Volgens Boyer zegt Foucault dat door de spiegel, kijkend door de twee ramen (de ogen) naar een wereld dat buiten het lichaam ligt, het lichaam binnenkomt en daar blijft (het zien). Daarbij kan de persoon nooit zijn eigen lichaam helemaal zien; met zijn ogen ziet

⁶ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 47, zie ook: Johnson 2015, p. 5.

⁷ Ibid.

⁸ Johnson 2012, p. 1.

⁹ Johnson 2012, p. 5.

¹⁰ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 53.

¹¹ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 58.

¹² Marin 1984, p. 275.

¹³ Johnson 2012, p. 16.

¹⁴ Johnson 2012, p. 17.

¹⁵ In deze zin bedoelt Foucault eigenlijk spiegelreflectie, en niet spiegel. Zie volgende zin: *de spiegel zelf is de heterotopie en de reflectie is de utopie*.

hij nooit zijn rug, en met een spiegel kan een persoon slechts fragmenten zien.¹⁶

Het spiegelbeeld is een utopische weergave in het niets; het spiegelbeeld heeft namelijk geen vaste plaats. Het spiegelbeeld zweeft tussen de kaders van de spiegel. Het spiegelbeeld oogt zelf ruimtelijk, terwijl de spiegel een plat oppervlak is. De spiegel oogt vreemd, discontinue, en valt op in de omgeving waarin het zich bevindt: de spiegel *vertegenwoordigt, betwist, en keert ook om*. Toch vormt de spiegel een continuüm tussen de utopie en de heterotopie.¹⁷ Foucault noemt naast *onechte plaatsen* en *tegenplaatsen* de spiegels *virtuele plaatsen*.¹⁸

Volgens Boyer werkt de heterotopie met een dubbele logica. Enerzijds zijn het echte plaatsen die de werkelijkheid als een illusie laten zien. Anderzijds zijn het perfecte plaatsen, rationeler en beter geordend dan normale plaatsen.¹⁹ Deze perfecte plaatsen zijn verbonden aan de utopieën, ontworpen door volwassenen om te ontsnappen naar een onechte plaats waar ze kunnen dromen over een perfecte illusie (zie ook par. 1.1). De dubbele logica is ook zichtbaar in de spiegel: het lichaam creëert fictieve utopieën – door middel van make-up, haardracht, tatoeages – om aan de vreselijke realiteit van de spiegelreflectie te ontsnappen. Maar het lichaam wijst ook deze fictieve utopieën af, en creëert plaatsen dat buiten het lichaam ligt. Deze plaatsen zijn de utopieën waar onze geïnternaliseerde voorstellingen ontspringen.²⁰

Het spiegelbeeldeffect van heterotopieën is ook zichtbaar in de uiting van de fragmenten van de utopie. Levitas stelt dat utopieën “holistisch, denkbeeldig, normatief, voorschrijvend en toekomstgericht zijn”.²¹ Johnson meent dat de heterotopie de antoniemen van Levitas’ utopische kenmerken uitstraalt, namelijk “gefragmenteerd, concreet, neutraal, beschrijvend en gericht op het hedendaagse”.²²

De heterotopieën zijn fundamenteel rusteloze plaatsen, omdat ze zich niet *plaatsen* in de omgeving. Heterotopieën verstoren in meer of mindere mate het alledaagse leven.²³ Porphyrios meent dat de heterotopieën gaten en fragmenten zijn in het homotope modernisme. Deze overgangen van homotopie en heterotopie zijn niet geleidelijk, en hebben daardoor een versturende werking.²⁴

Heterotopieën bieden houvast in de postmoderne samenleving, aldus Connor en Vattimo. Connor stelt dat een heterotopie het gehele centrumloze universum van het

¹⁶ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 55.

¹⁷ Johnson 2012, p. 1.

¹⁸ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 62-63.

¹⁹ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 54.

²⁰ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 55.

²¹ Levitas 2005, p. 14.

²² Johnson 2012, p. 17.

²³ Johnson 2012, p. 15.

²⁴ Porphyrios 1982, p. 110.

postmoderne kan duiden en daar betekenis aan kan geven.²⁵ Het geeft als het ware een wegwijs door de pluraliteit van werelden in het postmoderne, aldus Vattimo.²⁶

Shane ziet heterotopie als een verstoring in de lineaire ruimtelijke ordening. Shane stelt dat een ruimte zich ontwikkelt rondom een bepaald centrum, en dat de ringen om dat centrum zich lineair ontwikkelen. Te midden van deze ringen bevinden zich subringen; heterotopieën die de lineaire ontwikkeling verstoren. Heterotopieën hebben zelf weer eigen ringen en subringen.²⁷ Deze heterotopieën zijn tegenstrijdig met hun omgeving.

Hetherington neemt een andere positie in over de heterotopie. Hij stelt dat heterotopieën niet gezien moeten worden als tegenstrijdig of marginaal. Hij definieert heterotopieën als andere plaatsen die een ongemakkelijke of alternatieve verbeelding geven van ruimtelijke en sociale relaties. Heterotopieën zijn andere manieren van ordening.²⁸ Voor Hetherington zijn heterotopieën laboratoria om met sociale ordening te experimenteren.²⁹ Hetherington stelt wel dat heterotopieën niet eerder dan voor de moderne tijd voorkomen. Ordeningsprocessen zijn wat Hetherington betreft een kenmerk van de moderne tijd. Johnson stelt daarentegen dat het begrip van heterotopie niet van alle tijden is, maar dat het voorkomen van heterotopieën – in lijn met Foucault - ouder is dan de moderne tijd.³⁰ Dit heeft te maken met sociale ordening van ruimten.

1.3 Heterotopie in de geschiedenis

De ordening van ruimten vindt zijn oorsprong in de middeleeuwen, een tijdperk gekenmerkt door de ruimte van plaatsing (of geplaatst zijn). In de middeleeuwen werd men hiërarchisch geplaatst in de maatschappij: heilige plaatsen en alledaagse plaatsen, beschermde en open plaatsen, verstedelijkte plaatsen en rurale plaatsen. Verder was het universum verdeeld in hemelrijke plaatsen en aardse plaatsen. Ook mensen waren hiërarchisch geplaatst in geestelijken, adel en overigen.³¹

Foucault meent dat *geschiedenis* in de negentiende eeuw centraal stond. Thema's waren ontwikkeling, onderbreking, crisis en cyclus. Indertijd stond men versteld van de tweede wet van de thermodynamica.³² Deze wet veronderstelt een aantal wetmatigheden. Over tijd zal de ordelijke samenstelling vervallen in een entropie, wat niet teruggedraaid kan worden. Entropie verloopt daarmee lineair. Ter illustratie: wanneer warm water met koud water gemengd wordt, zal er lauw water ontstaan. Dit proces kan onmogelijk zonder externe factoren worden teruggedraaid naar het van origine gescheiden koude water en warme

²⁵ Connor 1989, p. 8.

²⁶ Vattimo 1992, p. 68, 69.

²⁷ Shane 2005, p. 75.

²⁸ Hetherington 1997, p. 8.

²⁹ Johnson 2016, p. 10.

³⁰ Johnson 2016, p. 12.

³¹ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 46.

³² Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 46.

water. Voor wat betreft de geschiedenis nam men deze wetmatigheid ook aan in de opbouw van gebeurtenissen en het verloop van de geschiedenis in een wetmatig lineair verloop, waarbij oude gebeurtenissen onomkeerbaar worden opgevolgd door nieuwe gebeurtenissen.

Na de negentiende eeuw meent Foucault dat dit principe verandert. Wat hem betreft kenmerkt de moderne tijd zich niet door geschiedenis, maar door ruimten. Deze ruimten hoeven niet noodzakelijkerwijze entropisch geordend te zijn en zich lineair te ontwikkelen. Verschillende, met elkaar onverenigbare ruimten kunnen naast elkaar bestaan. Het verleden en het heden, en dichtbij en ver weg zijn niet met elkaar verbonden door ontwikkeling, maar door netwerken. Een van die verbindingen door netwerken vormt volgens Foucault de heterotopie.³³

Henri Lefebvre ziet de heterotopie vóór de negentiende eeuw al ontstaan, namelijk in de zestiende eeuw. De heterotopie toentertijd werd gekenmerkt door de plaats van de (gemarginaliseerde) ander. Buiten de steden vond bijvoorbeeld de verhandeling van waren en beurzen plaats. Deze activiteiten vonden buiten de stad plaats, maar de activiteiten waren ook verbonden met de stad.³⁴ Volgens Lefebvre werd deze heterotopie bevolkt door de onderklasse en andere groepen mensen waarnaar met argwaan werd gekeken. De heterotope plaats is zo een *onechte plaats* en een *echte plaats*, *half fictie* en *half non-fictie*, *open* en *gesloten*, *geconcentreerd* en *verspreid*, *dichtbij* en *ver weg*, *vertegenwoordigd* en *afwezig*.³⁵ De heterotopie is volgens Lefebvre een paradoxale, contradictoire plaats.

1.4 Eerste deelconclusie

Dit hoofdstuk heeft de heterotopie behandeld. Hiermee is de eerste, beschrijvende deelvraag *wat een heterotopie volgens Foucault en andere schrijvers is*, beantwoord. De deelconclusie luidt dat heterotopieën in betekenis samen gezien moeten worden met utopieën, maar dat zij beide het tegenovergestelde uitstralen. Utopieën zijn onechte plaatsen met perfecte weergaven, terwijl heterotopieën echte plaatsen zijn die utopische kenmerken uitstralen. De utopie en de heterotopie zijn met elkaar verbonden. De heterotopie kan ook worden aangeduid als tegenplaats, omdat de heterotopie andere plaatsen vertegenwoordigt, betwist en omkeert. Door de discontinue verstoring vallen heterotopieën op en voelen ze vreemd aan. Over het algemeen kan gesteld worden dat heterotopieën de normale ordening van dingen betwisten, of ze nu eigen ringen in lineaire ringen vormen (Shane), of slechts een andere manier van ordening voorstellen (Hetherington). Heterotopieën verstoren, hetzij door de dubbele logica, hetzij door de tegenovergestelde weergave. Heterotopieën geven de andere werkelijkheid van de ruimten om zich heen (Lefebvre) en de tegenovergestelde werkelijkheid van utopieën weer (Johnson). Heterotopieën kunnen het beste worden

³³ Ibid.

³⁴ Lefebvre 2003, p. 9.

³⁵ Lefebvre 2003, p. 131.

vergeleken met spiegels, of zoals Foucault ze noemt: virtuele plaatsen. De spiegel is de heterotopie die de utopische beelden van de kijker weergeeft op een rare en ongemakkelijke manier. De heterotopie geeft een onecht en misplaatse beeld weer. Heterotopieën staan daarmee ook tegenover de gelokaliseerde plaatsen, denkbeeldige plaatsen in de echte wereld. De gelokaliseerde plaatsen hebben de mogelijkheid om de ruimte te reflecteren en tegelijkertijd te betwisten. Gelokaliseerde plaatsen en tegenplaatsen hebben vergelijkbare functies. De gelokaliseerde plaats bestaat niet in de echte ruimte en slechts in denkbeelden, waarbij de heterotopie wel bestaat in de echte ruimte en denkbeelden uitbeeldt.

Heterotopieën zijn daarmee ook van alle tijden, al is de notie van heterotopieën pas in de moderne tijd ontstaan. Dit betekent evenzo niet dat heterotopieën een modern verschijnsel zijn. Verschillende schrijvers tonen aan dat in de geschiedenis – hetzij het tijdperk werd gekenmerkt door lineaire geschiedenis, of werd gekenmerkt door plaatsing, of juist plaatsen – heterotopieën op verschillende wijzen, in verschillende tijden en in verschillende omgevingen voorkwamen.

2. De heterotopie criteria

Het tweede hoofdstuk gaat in op de principes die Foucault en andere schrijvers aan een heterotopie stellen. In dit hoofdstuk wordt de tweede, beschrijvende deelvraag *welke principes Foucault en andere schrijvers stellen aan een heterotopie* beantwoord. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de tweede deelconclusie.

2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen wat heterotopieën zijn. Wel vraagt Foucault zich af hoe heterotopieën geïdentificeerd kunnen worden. Hij hoopt hiermee potentiële objecten te *analyseren*, te *beschrijven* en te *lezen* als die ‘andere’ plaatsen. Foucault noemt dit heterotopologie.¹ In zijn heterotopologie formuleert Foucault zes principes om potentiële objecten te benoemen als heterotopie.

2.2 De zes principes

Volgens Foucaults eerste principe voor een heterotopie is dat “er waarschijnlijk geen enkele cultuur in de wereld is die geen heterotopieën ontwikkelt”.² Foucault meent dat het een constante factor is in elke samenleving, maar dat heterotopieën in tijd en plaats (kunnen) verschillen. Hij onderscheidt hierbij twee categorieën.³ De eerste categorie heterotopieën noemt Foucault *crisisheterotopieën*. Dit zijn heterotopieën voor mensen die in een crisis (in hun leven) verkeren, en gebracht worden naar een plaats waar zich opnieuw kunnen aanpassen aan de maatschappij waar ze los van zijn geraakt, en zodoende de relatie tussen de maatschappij en zichzelf kunnen herstellen. Dit zijn heterotopieën *zonder geografische plaatsaanduiding*. Foucault merkt tot slot op dat deze crisisheterotopieën slechts voorkomen in primitieve, dat wil zeggen, prenegentiende-eeuwse maatschappijen.⁴ Foucault lijkt dit idee over te hebben genomen van Van Gennep. Hij meent dat primitieve culturen een scheiding, verandering of inlijving toepasten voor groepen mensen die in bepaalde levensfasen verkeerden, omgeven door rituelen.⁵ Zo moet er gedacht worden aan kostscholen en dienstplicht, waarbij jongeren op grond van leeftijd en levensfase (bijvoorbeeld na het behalen van een lagere school, of de schoolgerechtigde of dienstplichtige leeftijd te hebben bereikt) naar dergelijke *plaatsen* werden gestuurd, en zo voor een lange tijd uit de maatschappij werden gehaald. De tweede categorie heterotopieën noemt Foucault *afwijkende heterotopieën*. Afwijkende heterotopieën zijn verzamelplaatsen voor mensen wiens gedrag afwijkend is van de geldende norm, en gecorrigeerd dient te worden. Deze heterotopieën vervangen langzamerhand de meeste crisis heterotopieën. Afwijkende

¹ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 47.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Van Gennep 1960, p. 166.

heterotopieën zijn hiermee een modern verschijnsel.⁶

Als tweede meent Foucault dat “heterotopieën een specifieke functie bekleden”.⁷ Elke heterotopie vervult een of meerdere specifieke functies die niet vergelijkbaar is of zijn met de functie of functies van andere heterotopieën.⁸ Er is geen pure vorm van heterotopie, slechts verschillende combinaties, verschillende functies en zijn slechts afgezonderd een pars pro toto van het totaalbegrip *heterotopie*. Heterotopieën functioneren slechts volledig in relatie met elkaar.⁹ Deze functie is in de context met de omliggende omgeving afwijkend.¹⁰ De afwijkende functie van een heterotopie in relatie met de omliggende omgeving komt overeen met het idee van heterotoop weefsel in een lichaam. Heterotoop weefsel is weefsel dat op een andere plaats dan gebruikelijk in het lichaam bevindt en een andere functie heeft dan het omliggende weefsel.¹¹ In zijn locatie en functie breekt de heterotopie met hetgeen verwacht zou worden volgens de normale distributie van plaatsen. Daarnaast kan de functie verschillen in verschillende stadia in de tijd.¹²

Als derde meent Foucault dat “de heterotopie de mogelijkheid heeft om naast andere ruimten te bestaan in een enkele plaats, een situatie die normaal gesproken onmogelijk is”.¹³ Het derde principe is een combinatie van plaats en functie van de eerdergenoemde principes. Om terug te komen op het heterotope weefsel op een andere plek in het lichaam met een andere functie dan het omliggende weefsel, kan een heterotopie net als heterotoop weefsel zonder schadelijke effecten naast elkaar bestaan. Heterotoop weefsel heeft ook als kenmerk dat het geen kwaadaardig weefsel is en zonder schade aan te richten kan bestaan op de plek waar het zich bevindt.¹⁴ Een heterotopie kan zodoende zonder verdere gevolgen bestaan op een plek waar zij logischerwijs eigenlijk niet thuishoort.

Het vierde principe stelt dat “heterotopieën breken met de traditionele tijdsbeleving van de maatschappij”.¹⁵ Heterotopieën snijden dwars door het heersende heden, door het verleden en de toekomst te herbergen. Foucault onderscheidt twee typen van breken met de traditionele tijdsbeleving, die door Foucault worden aangeduid als *heterochronieën*, en door Defert worden aangeduid als *ruimtelijk-tijdelijke eenheden*.¹⁶ Foucault noemt het tweede type heterotopieën die breken met de tijd *tijdelijke discontinuïteiten*.¹⁷ Het verschil tussen heterochronieën en tijdelijke discontinuïteiten is, dat het eerste type een blijvend plaatselijk

⁶ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 48.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Johnson 2012, p. 15.

¹⁰ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 48.

¹¹ Johnson 2015, p. 3.

¹² Macey 1993, p. 186.

¹³ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 48.

¹⁴ Johnson 2015, p. 3.

¹⁵ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 48.

¹⁶ Defert *Politics/Poetics: Documenta X – The Book* 1997, p. 275.

¹⁷ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 49.

karakter heeft, en dat het tweede type een zeer tijdelijk karakter heeft, vanwege de mobiliteit waarmee de tijdelijke discontinuïteit zich verplaatst.

Volgens Foucaults vijfde principe zijn “heterotopieën zowel open als gesloten”.¹⁸ Het systeem van een heterotopie schermt af en isoleert zich, maar daardoor zijn ze in wezen ook doordringbaar. Een heterotopie is daarom een openbare ruimte noch privéruimte. Toegang wordt dwangmatig verschaft, waarbij controles niet zijn uitgesloten, of toegang kan worden verleend als er voorafgaand aan het binnentreden voldaan wordt aan een aantal gewoonten of regels. Het binnentreden is volgens Foucault slechts een illusie: het is een plaats waarvan we uitgesloten worden, maar waar we bij het binnentreden het gevoel krijgen dat we welkom zijn. We worden voor de gek gehouden door de uitstralende openheid van een gesloten plaats.¹⁹ Maar deze illusie is noodzakelijk: het binnentreden markeert de scheiding met de vorige wereld waarin men was.²⁰ Ook hier is Foucaults vergelijking met een spiegel op zijn plaats. De heterotopie die als een spiegel de utopie weergeeft, verstoort de ruimtelijke ordening. De ingenomen ruimte is tegelijkertijd echt en onecht, en vormt zo een verstoring van de ruimte.²¹

Als laatste heeft “een heterotopie een relatie met alle andere ruimten rondom de plaats van de heterotopie”.²² Dit zou in tegenstelling kunnen worden gezien met het heterotopie weefsel, dat geen enkele rol vervult, anders dan aanwezig zijn op de plaats waar het niet thuishoort. De relatie met andere ruimten kan worden gezien als een van de functies van de heterotopie, en kan worden onderverdeeld in twee verschillende rollen. De eerste rol kan zijn dat een heterotopie een illusie creëert van een niet bestaande ruimte welke een andere, wel bestaande, ruimte onthult. Dit wordt ook wel de *illusoire heterotopie* genoemd. De tweede rol is tegenovergesteld, en is dat een heterotopie een ruimte creëert die echt is, en een alternatief biedt voor een bestaande, niet zo utopische, ruimte. De heterotopie bedekt hiermee de bestaande plaatsen en treedt op als een bestaand alternatief. Een heterotopie met de tweede rol wordt ook wel een *compensatoire heterotopie* genoemd.

Foucault meent dat elke heterotopie over het algemeen alle principes in meer of mindere maten bevat, maar dat niet elk principe even sterk naar voren komt, en dat niet elke heterotopie even heterotopisch is.²³ Verschillen zijn goed zichtbaar bij het onderscheid tussen crisisheterotopieën en afwijkende heterotopieën.

2.3 Andere principes

Shane meent dat een aantal van de door Foucault opgenoemde principes kunnen worden

¹⁸ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 49.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Van Gennep 1960, p. 21.

²¹ Foucault *Aesthetics, Method, and Epistemology: Essential Works of Foucault* 1998-2, p. 179.

²² Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 49.

²³ Foucault *Aesthetics, Method, and Epistemology: Essential Works of Foucault* 1998-2, p. 182.

herschikt, waardoor het aantal principes kan worden teruggebracht tot drie. Shane noemt de volgende drie principes: *crisis*, *afwijking*, en *illusie*. Shane trekt hiermee het eerste principe van Foucault uit elkaar tot twee losse principes, en gebruikt een deel van Foucaults zesde principe als zijn derde principe. Shane hoopt hiermee de heterotopie te verduidelijken door een driehoeksverhouding van principes te creëren. Shane neemt het principe van crisis heterotopie van Foucault over, en zegt hiermee dat er plaatsen zijn buiten de normale ruimten die bestemd zijn voor mensen in een bepaalde levensfase. Met afwijkende heterotopieën baseert Shane zich op latere geschriften van Foucault, waarbij de heterotopie een observerende, classificerende of normaliserende rol vervult. Shane neemt *illusie*, het zesde element van Foucault, over en bedoelt hiermee dat een heterotopie een illusie creëert van een niet bestaande ruimte dat een andere, wel bestaande, ruimte onthult.²⁴

Johnson meent dat het onderscheid van Shane te geforceerd is, en geen recht doet aan de onderverdeling van Foucault. Johnson sluit zich aan bij de opmerking van De Caeter en Dehaene. De Caeter en Dehaene becommentariëren Foucaults zes principes in hun werk *Heterotopia and the City*. Volgens hun zijn de principes van een heterotopie niet zo een rigide afbakening als Shane meent. De principes zijn meer elementen dan harde regels. Wat De Caeter en Dehaene betreft kan er beter gekeken worden het snijpunt van verschillende elementen. Er zijn drie elementen: de *as van antropologie*, de *as van tijdelijkheid* en de *as van denkbeeldigheid*. Op de as van antropologie zijn normaal en abnormaal, topie en heterotopie, en gebruikelijke plaats en andere plaats genoemde elementen. Op de as van tijdelijkheid zijn duurzaamheid en kortstondigheid de elementen. Is een heterotopie meer dan tijdelijk ter plaatse, dan is de heterotopie duurzaam ter plaatse, in alle andere gevallen, zoals een specifiek tijdstip of evenement, dan is de heterotopie slechts kortstondig ter plaatse. Op de as van denkbeeldigheid worden echte plaatsen als illusie, of onechte plaatsen met een verwijzing naar gerealiseerde utopieën als elementen genoemd.²⁵

2.4 Tweede deelconclusie

Dit hoofdstuk heeft de criteria voor de heterotopie behandeld. Hiermee is de tweede, beschrijvende deelvraag *welke principes Foucault en andere schrijvers stellen aan een heterotopie* beantwoord. De deelconclusie luidt dat er zes principes zijn, te weten dat heterotopieën in elke cultuur maar in verschillende vormen voorkomen, dat heterotopieën verschillende functies bekleden, dat heterotopieën naast andere ruimten kunnen bestaan, dat heterotopieën breken met de traditionele tijdsbeleving, dat heterotopieën fluiditeit uitstralen over het open en gesloten karakter, en dat heterotopieën een relatie aangaan met de ruimten waarin de heterotopieën zijn gelegen. Andere schrijvers hebben getracht andere

²⁴ Shane 2005, p. 250.

²⁵ De Caeter & Dehaene *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 27.

principes op te stellen. Shane noemt als principes de crisisheterotopie, de afwijkende heterotopie en de illusoire heterotopie. Johnson, op basis van het commentaar van De Cauter en Dehaene, vindt de principe-indeling van Shane te rigide. Wat Johnson betreft moet er gekeken worden naar de drie elementen: de as van de antropologie, de as van de tijdelijkheid en de as van de denkbeeldigheid. Deze elementen vinden hun oorsprong in de zes principes van Foucault. Voor de beantwoording van de andere deelvragen zal er worden uitgegaan van de zes principes van Foucault en de drie elementen van De Cauter en Dehaene.

3. De reeds geïdentificeerde heterotopieën

Het derde hoofdstuk noemt de reeds geïdentificeerde heterotopieën, en vermeldt waarom deze openbare ruimten heterotopieën zijn. Niet alleen Foucault, maar ook andere schrijvers hebben heterotopieën geduid. Het duiden van de heterotopieën gebeurt aan de hand van de in het vorige hoofdstuk opgesomde principes. In dit hoofdstuk wordt de derde, beschrijvende deelvraag *welke heterotopieën zijn reeds geïdentificeerd door Foucault en andere schrijvers* beantwoord. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de derde deelconclusie.

3.1 Inleiding

Voor de wetenschap die Foucault wil bedrijven, wat hij heterotopologie noemt, toetst hij de zes principes aan de bijzondere plaatsen in de ruimten om te ontdekken of de plaatsen ook heterotopieën zijn. Hij toetst de genoemde heterotopieën niet aan alle zes principes, maar hij noemt per principe wel een aantal voorbeelden van heterotopieën in zijn college *des espaces autres*.

3.2 Foucaults heterotopieën

Bij het eerste principe maakt Foucault, zoals gezegd, een onderscheid tussen crisisheterotopieën en afwijkende heterotopieën. De crisisheterotopieën worden gekenmerkt door geprivilegieerde, heilige of verboden plaatsen. De plaats is vooral gekoppeld aan het type persoon dat er naartoe wordt gestuurd: jongvolwassenen, puberende meisjes, zwangere vrouwen en bejaarden. Foucault merkt op dat de meeste van deze heterotopieën zonder geografische plaatsaanduiding verdwijnen, maar dat er nog voorbeelden zijn te vinden met een voornamelijk negentiende-eeuwse oorsprong. Zo noemt Foucault de kostschool als voorbeeld. Kinderen in een bepaalde fase in hun leven worden naar een kostschool gestuurd, waar zij ergens anders dan thuis hun leven doorbrengen. Ook noemt Foucault de militaire dienst: jongvolwassen mannen worden hierbij voor een bepaald onder de hoede van de krijgsmacht geplaatst. Oudere voorbeelden van crisisheterotopieën zijn de huwelijksreis, waar pasgetrouwde jonge vrouwen in een *nergensplaats* de eerste seksuele ervaringen konden opdoen (om uiteindelijk zwanger te worden), of bejaardentehuizen, waar bejaarden hun laatste levensjaren kunnen slijten.¹ Na de crisisheterotopie kwam er meer nadruk te liggen op de afwijkende heterotopie, plaatsen voor mensen met afwijkend gedrag. Foucault noemt hierbij (psychiatrische) ziekenhuizen en gevangenissen, maar ook bejaardentehuizen, omdat oud zijn naast een crisis ook een afwijking is.²

Foucault noemt bij het tweede principe de begraafplaats. Voor Foucault is de

¹ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 47.

² Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 48.

begraafplaats een sterk voorbeeld van een heterotopie.³ De begraafplaats heeft volgens Foucault een duidelijke functie die verbonden is met alle andere plekken in de omliggende ruimten, omdat elk levend persoon een familielid of kennis op de begraafplaats heeft liggen. De begraafplaats – als begrip, niet specifiek een bepaalde begraafplaats – verbindt hiermee iedereen met elkaar. Foucault merkt op dat begraafplaatsen tussen de achttiende eeuw en negentiende eeuw een verandering hebben doorgemaakt. Van oudsher waren deze begraafplaatsen in het centrum van de stad, rondom de percelen van een kerk. In de negentiende eeuw zijn deze begraafplaatsen verbannen naar de buitenwijken van de stad.⁴ Waar de heterotopie in het begin de verschillende ringen van lineaire stadsontwikkeling niet doorbraken, zorgden begraafplaatsen vanaf de negentiende eeuw voor een verstoring in omliggende ruimten.

Het derde principe gaat over het naast elkaar bestaan van ruimten op een enkele plaats. Foucault begint met het noemen van het theater en de bioscoop. Foucault lijkt gefascineerd te zijn hoe mensen zich in een rechthoekige ruimte verzamelen, om naar een rechthoekig oppervlakte te kijken waar er verschillende plaatsen worden uitgebeeld (scènes), die los van elkaar gezien vreemd overkomen. Ook noemt Foucault de tuin. Hij merkt op dat de Perzen de tuin als heilig beschouwden en dat de vier hoeken de vier uithoeken van de wereld verbeeldden. De fontein in het midden beeldde het centrum van de wereld uit. De tuin was een microkosmos, die vreemd overkomt in de omliggende ruimten. De Perzische verbeelding van de tuin was het Perzisch tapijt. Ook deze tapijten geven de wereld weer op een beperkt oppervlakte. Tegenwoordig vertonen dierentuinen tegenwoordig dezelfde kenmerken; een verbeelding van het dierenrijk op aarde in een relatief kleine ruimte.⁵

Het vierde principe stelt dat heterotopie snijdt in de traditionele tijdsbeleving. Een goed voorbeeld van een heterochronie is de begraafplaats. Hier komen verschillende tijden bij elkaar: het heden (het graf en de nabestaanden), het verleden (de doden) en de eeuwigheid (dood zijn). Daarnaast noemt Foucault nog andere heterochroniën, zoals bibliotheken en musea. Ook hier wordt er met de tijdsbeleving gebroken. Ze bevatten elk tijdvak van alle plaatsen op hetzelfde moment op dezelfde plaats. Ze organiseren een bij elkaar geraapte chaos.⁶ Heterotopieën van een andere orde zijn de *tijdelijke discontinuïteiten*: de festivals, de kermessen en de vakantiehuisjes. Deze heterotopieën hebben een kortstondig karakter: festivals en kermessen verdwijnen snel weer, en het verblijf in een vakantiehuisje is ook van korte duur. Zij breken met de tijd, omdat men zich ineens in een andere wereld met een andere tijd of tijdloos karakter waant.⁷

³ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 48.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 49.

Heterotopieën zijn gesloten en zijn open volgens het vijfde principe. Het is geen openbare ruimte, maar het is ook geen privéruimte. Ingang wordt verschaft op een dwangmatige manier, zoals dat het geval is bij gevangenissen. In andere gevallen wordt toegang verleend door te voldoen aan aantal rituelen of regels, zoals de hammam (islamitische badhuizen). Voordat toegang wordt verleend, moet de bezoeker gereinigd worden op religieuze en hygiënische wijze. Scandinavische sauna's laten de religieuze reiniging achterwege. Volgen Foucault is de openheid bij motelkamers ook een illusie. Een plaats waar mensen makkelijk toegang kan worden verschaft, maar waar zij afgezonderd en verborgen impertinente handelingen kunnen verrichten (zoals seks).⁸ Bordelen zijn vergelijkbare plaatsen.

Het zesde principe gaat over dat heterotopieën een functie vervullen in relatie met de omliggende ruimten. Foucault had hier ook gevangenissen, ziekenhuizen en kloosters kunnen noemen, maar hij geeft andere voorbeelden.⁹ Foucault noemt bij dit principe de zeventiende Puriteinse samenlevingen in de Verenigde Staten. Het leven in deze samenlevingen waren strikt gereguleerd, en de dagen waren geordend in eten, werken en slapen. De Jezuïtische koloniën in Paraguay waren ook strikt opgebouwd. De koloniën werden gebouwd volgens een strak bouwplan waar de huizenblokken en de straten het kruis van Christus als patroon volgden. Tot slot noemt Foucault het schip als de ultieme heterotopie. Het schip is een gebouwde ruimte, een plaats zonder plaats. De plaats verplaatst zich constant over de wateren die het bevaart. De ruimte in het schip is beperkt, en daarom is het schip qua ruimten logisch ingedeeld. Niet alleen vanwege ruimtegebrek, maar ook vanwege de balans van het schip.¹⁰

3.3 Andere heterotopieën

Het identificeren van heterotopieën is niet gestopt na Foucault. Ook andere schrijvers hebben zich uitgelaten over mogelijke heterotopieën. Vele plaatsen worden heterotopisch genoemd, maar er zullen in dit onderzoek een aantal worden aangehaald. Zo noemt Shane ook winkelcentra (het woord *centrum* verklapt het heterotopisch karakter al), monumenten en dorpspleinen (vergelijkbaar met de Griekse *agora*).¹¹ Winkelcentra zijn op zichzelf staande kleine werelden die zich doorgaans in de buitenwijken van een stad bevinden. De winkelcentra brengen allerlei verschillende werelden bij elkaar op een kunstmatige manier (dat wil zeggen: niet lineair aangegroeid). Monumenten in een stad brengen de mens ook terug naar verschillende momenten in het verleden en heden, vergelijkbaar met de begraafplaats. Tot slot dorpspleinen, waar er allerlei tijdelijke festiviteiten zoals de kermis en

⁸ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 49.

⁹ Johnson 2015, p. 11.

¹⁰ Foucault *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5, p. 49.

¹¹ Orillard, *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 124.

festivals gehouden kunnen worden. Het dorpsplein brengt mensen bij elkaar met uiteenlopende redenen.¹²

Boyer gaat zo ver om te stellen dat (het effect van) de Berlijnse Muur een heterotopie is. Van origine was de Berlijnse Muur bedoeld om te voorkomen dat Berlijners vluchtten van Oost- naar West-Berlijn – gevangen – maar paradoxaal gezien was het West-Berlijn dat ommuurd werd door Oost-Duitsland. West-Berlijn was gevangen in een heel ander land, maar werd wél gezien als het *vrije Westen*. De Muur scheidde twee ideologieën van elkaar op architectonische wijze. De Berlijnse Muur was niet slechts een muur, maar een hele stelling van stukken niemandsland, hekken, andere muren en landmijnen. Koolhaas, zo stelt Boyer, concludeerde hiermee dat de afwezigheid van bebouwing in de Berlijnse Muur vaak sterker is dan de aanwezigheid van bebouwing.¹³ “*Waar niets is, is alles mogelijk: waar er architectuur is, niets anders is mogelijk*”, zo stelt Koolhaas.¹⁴ De Berlijnse Muur is hiermee sterk symbool voor de heterotopie.

Genocchio is sceptisch, en vraagt zich af of de principes niet zo zijn geformuleerd dat alles een heterotopie kan zijn. De voorbeelden van heterotopieën, stelt Genocchio, lopen zo uiteen, dat ze allemaal wat aspecten met elkaar delen. “Zijn cruiseschepen, themahotels, safariparken, campings en stranden *andere plaatsen*”, vraagt Genocchio zich af. Waar wordt de grens getrokken van wat een heterotopie is en wat niet?¹⁵ Saldanha vraagt zich af wat dan het nut is van de heterotopie bij de zojuist genoemde twijfel.¹⁶

3.4 Derde deelconclusie

Dit hoofdstuk heeft reeds geïdentificeerde heterotopieën behandeld. Hiermee is de derde beschrijvende deelvraag *welke heterotopieën zijn reeds geïdentificeerd door Foucault en andere schrijvers* beantwoord. De deelconclusie luidt dat Foucault bij het opsommen van de zes principes bepaalde heterotopieën opnoemde. De door Foucault opgenoemde heterotopieën zijn: de kostschool, de militaire dienst, het bejaardentehuis, de huwelijksreis, het (psychiatrisch) ziekenhuis, de gevangenis, de begraafplaats, het theater, de bioscoop, de (Perzische) tuin, het Perzisch tapijt, de dierentuin, de bibliotheek, het museum, het festival, de kermis, het vakantiehuisje, de hammam, de Scandinavische sauna, het motel, het bordeel, de Puriteinse samenleving, de Jezuïtische kolonie, en het schip. Andere schrijvers noemen winkelcentra, monumenten en dorpspleinen. In zekere zin is de Berlijnse Muur ook een sterk heterotopisch object. De kritieken van Genocchio en Saldanha zijn terechte kritieken: er moet gewaakt worden dat niet alles een heterotopie kan zijn. Daarom moet er gekeken worden naar de originele spiegel functie van de heterotopie. De spiegel

¹² Shane 2005, p. 75.

¹³ Boyer *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society* 2008, p. 65.

¹⁴ Koolhaas S, M, L, XL 1995, p. 199.

¹⁵ Genocchio *Postmodern Cities and Spaces* 1995, p. 39.

¹⁶ Saldanha *Environment and Planning A* 2008-40, p. 2081.

vertegenwoordigt, betwist en keert beelden om. Het beeld moet voor de kijker raar en ongemakkelijk aanvoelen. De heterotopie is een echte plaats dat een onecht en misplaatst beeld weergeven. Met dit in het achterhoofd blijft het aantal heterotopieën beperkt.

4. De kazerne

In het vierde hoofdstuk wordt onderzocht wat een kazerne is; het beschrijft de kenmerken van een kazerne aan de hand van de in het tweede hoofdstuk opgesomde principes. Daarnaast wordt de kazerne vergeleken met de in het derde hoofdstuk reeds geduide heterotopieën.

In dit hoofdstuk wordt de vierde, beschrijvende deelvraag *wat een kazerne is en welke heterotope kenmerken een kazerne vertoont*, beantwoord. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de vierde deelconclusie.

4.1 Inleiding

Kazernes verschillen per land, per krijgsmachtonderdeel, door de geschiedenis heen en ook in de toekomst. Toch kan er in het algemeen iets verteld worden over de kazerne die los staat van plaats of tijd, omdat de basale functie van een kazerne door de jaren heen en geografisch verspreid hetzelfde is gebleven. Dit is vanwege het feit dat er een aantal noodzakelijke elementen aanwezig dienen te zijn bij de kazerne. Als uitgangspunt wordt de Nederlandse kazerne genomen.

4.2 Heterotope kazerne volgens Foucault

Het eerste principe luidde dat heterotopieën in elke cultuur maar in verschillende vormen voorkomen. Hierbij werd er een onderscheid gemaakt tussen crisisheterotopieën en afwijkende heterotopieën. De crisisheterotopieën zijn plaatsen voor mensen in een bepaalde levensfase. Als een van de voorbeelden werd militaire dienst genoemd door Foucault. Militaire dienst, echter, is niet van alle tijden. De dienstplicht zoals Nederland gekend heeft, dat alle jongens van een bepaalde leeftijd zich moesten melden voor militaire dienst, is een redelijk negentiende-eeuws verschijnsel. Nederland nam in 1810 de dienstplicht aan naar Frans model, dat de dienstplicht al had ingevoerd. Tussen 1810 en 1898 gold er een loting.¹ Vanaf 1898 werd iedere jongen verplicht om vanaf een bepaalde leeftijd de dienst in te gaan. De opkomsdplicht voor de dienstplicht werd in 1997 opgeschort. Sinds 2018 zijn vrouwen ook dienstplichtig, maar worden net als mannen niet opgeroepen.² Dat betekent dat er van een zuivere crisisheterotopie geen sprake meer is. Toch is de dienstplicht nooit afgeschaft, en kan deze weer worden ingeroepen. Bovendien zijn kazernes tussen 1997 en nu nauwelijks veranderd, behalve de sluiting van veel legeringsgebouwen. Ondanks dat nu niemand verplicht wordt om de dienst in te gaan, gelden er wel bepaalde leeftijdscriteria waardoor mensen vooral binnen een bepaalde leeftijdsgroep de dienst in gaan. In wezen bevinden deze mensen zich nog in een crisis. Van een afwijkende heterotopie is geen sprake. Er zijn

¹ <https://isgiedenis.nl/nieuws/geschiedenis-van-de-dienstplicht>.

² <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/defensiepersoneel/dienstplicht>.

geen afwijkende mensen (zieken, geesteszieke en criminelen) in militaire dienst, omdat zij niet door de keuring heen komen.

Het tweede principe, dat heterotopieën verschillende functies bekleden, is ook van toepassing op kazernes. Kazernes hebben door de geschiedenis heen een onveranderlijke functie uitgevoerd: het huisvesten van en het verschaffen van werk voor militairen. Daarnaast zijn kazernes vergelijkbaar met begraafplaatsen: beide verbinden ze mensen met elkaar. Op kazernes werken en wonen militairen uit alle lagen van de bevolking. Dat was in de militaire dienstplicht nog sterker dan nu het geval is, maar desalniettemin zijn vele mensen met elkaar verbonden. Veel mensen in de samenleving hebben familieleden die werkzaam en woonachtig zijn op een kazerne. Niet alleen persoonlijk, maar ook maatschappelijk gezien is het Nederlandse volk gebonden aan de kazernes, omdat daar de veiligheid van de Staat is gehuisvest. Het Nederlandse volk kan vreedzaam leven doordat de krijgsmacht die vrede waarborgt.

Heterotopieën kunnen op een plaats naast verschillende ruimten bestaan. Dit begrip kan extern en intern beschouwd worden. Extern – dat wil zeggen de ligging van de kazerne in vergelijking met de omgeving – kunnen kazernes in twee categorieën ingedeeld worden. Enerzijds zijn er kazernes die gelegen zijn in een stad of verstedelijkt gebied, zoals de Van Ghentkazerne in Rotterdam, of de Frederikkazerne in Den Haag. Ook het Marine Etablissement Amsterdam in Amsterdam en de Kromhoutkazerne in Utrecht zijn voorbeelden hiervan. Deze vier kazernes zijn alle gelegen in de buitenwijken van de stad, met uitzondering van het Marine Etablissement in Amsterdam. Deze kazerne is in de historische binnenstad van Amsterdam gevestigd, voor aanvang van de moderne tijd (1655).³ In de moderne tijd valt op dat de kazernes meer aan de randen van de steden worden aangelegd, zoals Kromhoutkazerne (1913)⁴, Van Ghentkazerne (1946)⁵ en Frederikkazerne (1938)⁶. De tweede categorie van kazernes zijn voornamelijk gelegen ver buiten de bebouwde kom. Deze kazernes zijn gedurende het einde van de negentiende eeuw, en begin twintigste eeuw en na de Tweede Wereldoorlog voornamelijk gebouwd rondom natuurgebieden waar ook militair oefenterreinen zijn gelegen. Midden in onbebouwd natuurgebied bevindt zich dan een autarkische samenleving in het klein: de kazerne. Voorbeelden van zulke kazernes zijn de Majoor Mulderkazerne en de Generaal-Majoor Kootkazerne, afgebeeld op de voorpagina.⁷ De kazerne heeft een vreemd voorkomen, uit het niets doemt de kazerne uit het gebied op. Het verbergen van kazernes op satellietbeelden doet deze ambivalent voorkomen: uit het

³ Kattenburgerstraat 196, 1018 JJ, Amsterdam, zie ook: <https://marineschepen.nl/dossiers/marine-kazerne-amsterdam-dicht.html>.

⁴ Herculeslaan 1, 3584 AB, Utrecht, zie ook: <https://web.archive.org/web/20100711020214/http://www.je-oudekazernenu.nl/kromhout/kromhoutindex.html>.

⁵ Toepad 120, 3063 NJ, Rotterdam, zie ook: <https://www.stadsarchief.rotterdam.nl/van-ghentkazerne>.

⁶ Van Alkemadelaan 786, 2597 BC, Den Haag, zie ook: Spanjaard 2011, p. 181.

⁷ Wolweg 110, 3776 LS, Stroe.

niets doemt iets op, maar het is er eigenlijk niet. Intern breekt de kazerne, omdat verschillende elementen vreemd samenkomen. Zo is de kazerne omgeven door een hek met een poort, waar alleen mensen met een Defensiepas naar binnen kunnen. Er zijn verschillende zijpoortjes, tourniquet genaamd. Binnen het complex zijn er verschillende gebouwen: de legeringsgebouwen zijn vanbinnen gelijkend aan elkaar. Kamers met een strakke indeling van kasten en bedden. Er is zelfs Defensiebreed beddengoed, opzettelijk lelijk gemaakt zodat militairen het niet mee naar huis nemen.⁸ Daarnaast zijn er gebouwen waar er gegeten kan worden. Deze worden vaak het KEK-gebouw (keuken, eetgelegenheid, kantine) genoemd, en wordt uitgebaat door een Defensiebreed cateringsbedrijf genaamd Paresto (Paarse Restauratieve Organisatie), waar op elke kazerne exact hetzelfde gegeten kan worden.⁹ Daarnaast zijn er veel lesgebouwen, opslagmagazijnen en wapendepots te vinden op een kazerne. De wegen op een kazerne zijn kaarsrechte asfaltwegen met duidelijke bewegwijzering. Op de wegen van een kazerne gelden de eigen verkeersregels van Defensie (Verkeersregeling Defensie); deze worden niet gehandhaafd door de politie maar door de Koninklijke Marechaussee.¹⁰ Boetes worden ook op kazernes uitgedeeld. Ook zijn er vele parkeerplaatsen op de kazernes: vrije parkeerplaatsen en parkeerplaatsen voor bestemd verkeer. Dit bestemd verkeer kan operationeel verkeer of Poolen Niet Operationeel Dienstvervoer zijn.¹¹ Het laatste is een service waarbij voertuigen ‘van de zaak’ gratis gereserveerd en gebruikt kunnen worden. Voertuigen worden getankt bij de tankstations die op kazernes aanwezig zijn, en dit kost de bestuurder geen geld. Voertuigen van operationeel vervoer en niet-operationeel vervoer kennen geen voertuigsleutels. De voertuigen kunnen door middel van reservering meegenomen worden, en dienen na gebruik op exact dezelfde plaats weer te worden geretourneerd. Daarbij is het op kazernes zelfs verplicht om achteruit in te parkeren (in een noodsituatie kan de bestuurder snel wegrijden). Een andere informeel strikte regel is niet lopen op het gras. Olifantenpaden komen zelden voor op kazernes. Al in de opleiding wordt lopen op het gras verboden. Het gras is namelijk van de Staat en wordt niet voor niets de *Koninklijke Tuinen* genoemd. Alles is min of meer hetzelfde op elke kazerne in Nederland. Dat maakt het makkelijk voor de militairen die er gebruik van maken. De regels zijn duidelijk, makkelijk en onvoorwaardelijk. Voor militairen is de buitenwereld juist verwarrend om dat de regels diffuus, ingewikkeld en multi-interpretabel zijn. Voor de buitenstaander kan de kazerne juist beklemmend overkomen. In elk geval kan de kazerne op een plaats meerdere ruimten naast elkaar laten bestaan, zowel intern als extern.

Als vierde breken heterotopieën met de traditionele tijdsbeleving. Een kazerne is een

⁸ Voor een voorbeeld van het beddengoed zie: https://scontent-ams3-1.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/c0.0.552.552/p552x414/17352084_1866190293604840_3800671329832308110_n.jpg?_nc_cat=0&oh=a9283da244af3c7f56940a1a69db77ff&oe=5C1E7D6C.

⁹ <https://www.missethoreca.nl/catering/artikel/2017/09/279206-101279206>

¹⁰ Verkeersregeling Defensie 2015, *Stcrt.* 2015, nr. 32411.

¹¹ <https://magazines.defensie.nl/pijler/2015/02/wagenpark>

goed voorbeeld van een tijdelijke discontinuïteit. Een kazerne kan vergeleken worden met het vakantiehuisje. Het is een in meer of mindere maten tijdloze omgeving waar men zich onttrekt van het maatschappelijk en economisch verkeer. Het verblijf op de kazerne is een verblijf in een andere wereld, waar voor het gevoel een andere klok tikt. De tijdsbeleving op een kazerne is niet zo zeer verleden tijd, tegenwoordige tijd of toekomstige tijd, maar eerder tijdloosheid.

Heterotopieën zijn open en gesloten. De kazerne is in de praktijk een zeer gesloten plaats. Binnentreden kan alleen door het scannen van de Defensiepas bij de poort. In de weekenden geldt er een weekendregistratie, waardoor men zich op papier dient in te schrijven bij de wacht. Hetzelfde geldt voor buitenstaanders; zij dienen zich bij de wacht schriftelijk aan te melden waarna een bezoekerspas wordt verkregen. Op sommige kazernes kunnen buitenstaanders alleen toegang krijgen als ze van tevoren zijn aangemeld door een verantwoordelijke militair bij de wacht. Het afgesloten karakter van de kazernes wordt verder versterkt door het feit dat het vervaardigen van beeldmateriaal op een kazerne verboden is. Een goed voorbeeld is de afbeelding op de voorkant, waar de kazerne digitaal wordt verborgen van satellietbeelden. Kazernes zijn ook open, omdat zij in dienst staan van de Staat en de samenleving. De Staat, en daarmee het volk, bepaalt uiteindelijk wat er gebeurt op een kazerne. Deze openheid wordt door parlementaire verantwoordelijkheid gegarandeerd. De kazerne dient niet zichzelf, maar anderen.

Als laatste gaat de heterotopie een relatie aan met de ruimte waarin de heterotopie is gelegen. Zo is er de illusoire heterotopie, dat een heterotopie een illusie creëert van een niet-bestaande ruimte dat een andere, wel bestaande ruimte onthult. Ook is er de compensatoire heterotopie, dat een heterotopie een ruimte creëert dat echt is en een alternatief biedt voor bestaande, niet-utopische ruimte. In wezen is de kazerne een compensatoire heterotopie. Een kazerne is strak geordend, volgens vaste en duidelijke regels en werkwijzen. Deze ordening is voor iedereen duidelijk en te begrijpen. De wereld buiten de kazerne is onduidelijk en lastig te begrijpen. De kazerne beeldt een utopische wereld uit en biedt een alternatief op de buitenwereld. De kazerne is hiermee te vergelijken met de Jezuïtische kolonie en de Puriteinse samenleving: een strak geordende samenleving.

4.3 Heterotope kazerne volgens andere schrijvers

Shane brengt het aantal heterotope principes terug naar drie, maar gebruikt hierbij dezelfde principes als Foucault zelf, namelijk crisis, afwijkend, en illusie. Deze principes zijn reeds in de vorige paragraaf behandeld. Kazernes gaan ook in tegen de lineaire ontwikkeling van stedelijke elementen. Voor het Marine Etablissement Amsterdam verzorgt de kazerne een kern in een stadskern. De andere kazernes in steden verzorgen een kern in buitenwijk. De kazernes in de rurale omgevingen vormen een kern in een kernloze omgeving. De kazerne

vormt daarmee geen kern voor buitenstaanders. De kazerne gaat in tegen de lineaire ruimtelijke ordening.

De Cauter en Dehaene hanteren andere principes, elementen, en noemen ze de as van antropologie, as van tijdelijkheid en as van denkbeeldigheid. Op de as van antropologie wordt onder andere normaal en abnormaal genoemd. De kazerne is abnormaal in de zin dat het een wezenlijk andere omgeving is dan de omliggende ruimten, zoals in de vorige paragraaf besproken. Ook wordt gebruikelijke plaats en andere plaats genoemd. De kazerne is geen gebruikelijke plaats. Het is een microkosmos, utopischer dan de omliggende ruimten. De *andere plaats* biedt een alternatief voor de maatschappij. Op de as van tijdelijkheid zijn duurzaamheid en kortstondigheid elementen. De kazerne is duurzaam geplaatst, maar het verblijf is van korte duur. Met het verblijf op de kazerne wordt men even uit het economisch en maatschappelijk verkeer onttrokken, vergelijkbaar met het vakantiehuisje. Als laatste worden op de as van denkbeeldigheid echte plaatsen of onechte plaatsen onderscheiden. De kazerne is een echte plaats die de illusie opwekt van een andere, utopische wereld.

De kazerne is de spiegel voor de maatschappij. Het is een echte plaats die zweeft in een andere omgeving. De kazerne maakt utopische elementen expliciet. Het vertegenwoordigt de maatschappij, betwist de maatschappij, en keert de maatschappij die het dient om (Foucault). De kazerne verstoort de normale ordening van dingen. Doordat de ordening van een kazerne anders is dan die van de omliggende ruimten, voelt de ordening van de kazerne discontinue aan. Ordening en utopische elementen leren de maatschappij ook iets: zij geven betekenis aan de postmoderne tijd, maken impliciete structuren expliciet en zorgen voor een wegwijzer door pluriformiteit aan werelden.

4.4 Vierde deelconclusie

Dit hoofdstuk heeft de kazerne en zijn heterotopie kenmerken behandeld. Hiermee is de vierde deelvraag *wat een kazerne is en welke heterotopie kenmerken een kazerne vertoont*, beantwoord. De deelconclusie luidt dat de kazerne voldoet aan de zes principes van een heterotopie. De kazerne is vergelijkbaar met een crisisheterotopie, vergelijkbaar met de militaire dienst. De kazerne bekleedt een zeer specifieke en onveranderlijke functie door de geschiedenis heen, zoals een begraafplaats die rol ook vervult. De kazerne maakt het mogelijk om intern en extern een plaats in verschillende ruimten naast elkaar te laten bestaan. De kazerne breekt ook met de traditionele tijdsbeleving, omdat de kazerne buiten het economisch en maatschappelijk verkeer is. De kazerne is open noch gesloten. Fysiek is de kazerne gesloten voor buitenstaanders, maar de kazerne staat ook open voor de buitenstaanders, omdat de kazerne de maatschappij dient. Als laatste vertoont de kazerne gelijkenissen met de compensatoire heterotopie. Het is een echte plaats die utopische illusies creëert. De kazerne biedt een alternatieve ordening van dingen, en fungeert hiermee

als een spiegel voor de maatschappij. De kazerne verstoort, maar reflecteert ook. Het legt impliciete structuren bloot.

De conclusie

Dit hoofdstuk beantwoordt hoofdvraag of *een kazerne een heterotopie is*. De beantwoording van de hoofdvraag wordt gedaan aan de hand van de deelconclusies. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de conclusie van dit onderzoek.

Het onderzoek begon met de eerst deelvraag *wat een heterotopie is volgens Foucault en andere schrijvers*. De heterotopie moet in samenhang worden gezien met de utopie, waarbij heterotopieën echte plaatsen zijn, en utopieën onechte plaatsen zijn. Dit is zichtbaar bij de kazerne, omdat de kazerne een echte plaats is die utopische elementen uitstraalt. De kazerne is net als een heterotopie een tegenplaats: het vertegenwoordigt, betwist en keert om. De kazerne, net als een heterotopie, verstoort de continuïteit en voelt daardoor vreemd aan. Het betwist de normale ordening der dingen. Een heterotopie is als een spiegel, een virtuele plaats, die een onecht en misplaatst beeld geeft. De kazerne staat tegenover de gelokaliseerde plaats, een denkbeeldige plaats dat reflecteert en betwist: de kazerne is geen denkbeeldige plaats. Ook is naar voren gekomen dat de heterotopie van alle tijden is, alleen dat het bewust zijn van heterotopieën een modern (negentiende-eeuws) verschijnsel is. De kazerne is vergelijkbaar een modern verschijnsel: de kazerne is hoofdzakelijk samen met de dienstplicht in de negentiende eeuw ontwikkeld en gedurende de moderne tijd uitgevoerd. De tweede deelvraag luidde *welke principes aan een heterotopie door Foucault en andere schrijvers werden gesteld*. Hierin is naar voren gekomen dat er zes principes door Foucault aan heterotopieën werden gesteld. Deze principes zijn in het tweede hoofdstuk uitgewerkt en in het vierde hoofdstuk toegepast op de kazerne. De zes principes zijn in meer of mindere mate vertegenwoordigd in alle heterotopieën. Andere schrijvers, zoals Shane en De Caeter en Dehaene hebben andere principes ontwikkeld. Ook deze principes zijn uitgewerkt voor de kazerne in het vierde hoofdstuk. In alle gevallen voldoet de kazerne aan alle principes en elementen van de heterotopie volgens Foucault en andere schrijvers. Ter bevestiging van de analyse is in het derde hoofdstuk uitgewerkt welke heterotopieën reeds geïdentificeerd waren door Foucault en andere schrijvers, weliswaar geordend per principe of element. De voorbeelden van heterotopieën zijn in het vierde hoofdstuk vergeleken met de kazerne. Ook hier kwam naar voren dat de kazerne gelijkend is aan de voorbeelden van heterotopieën gegeven door Foucault en andere schrijvers. Linksom (aan de hand van de principes) of rechtsom (aan de hand van de gegeven voorbeelden) kan de kazerne beschouwd worden als een heterotopie.

Dit hoofdstuk heeft de hoofdvraag of *een kazerne een heterotopie is*, beantwoord. De conclusie luidt dat de kazerne een heterotopie is.

Literatuurlijst

Boyer 2008

M.C. Boyer, 'The many mirrors of Foucault and their architectural reflections', in: L. De Cauter & M. Dehaene (red.), *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society*, Abingdon: Taylor & Francis 2008.

Cauter, De & Dehaene 2008

L. De Cauter & M. Dehaene, 'The space of play: towards a general theory of heterotopia', in: L. De Cauter & M. Dehaene (red.), *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society*, Abingdon: Taylor & Francis 2008.

Connor 1989

S. Connor, *Postmodernist Culture*, Oxford: Blackwell 1989.

Defert 1997

D. Defert, 'Foucault, Space, and the Architects', in: J.F. Chevrier (red.), *Politics/Poetics: Documenta X – The Book*, Ostfildern-Ruit: Cantz Verlag 1997.

Foucault 1970, 1984, 1998

M. Foucault, *The Order of Things*, London: Tavostock Publications 1970.

M. Foucault, 'Of other spaces, Heterotopia', *Le Moniteur Architecture AMC* 1984-5.

M. Foucault, 'Different Spaces', in: J.D. Faubion (red.), *Aesthetics, Method, and Epistemology: Essential Works of Foucault*, Londen: Penguin Publishers 1998-2.

Gennep, van 1960

A. van Gennep, *The Rites of Passage*, London: Routledge & Kegan 1960.

Genocchio 1995

B. Geocchio, 'Discourse, Discontinuity, Difference: the Question of Other Spaces' in: S. Watson & K. Gibson (red.), *Postmodern Cities and Spaces*, Oxford: Blackwell 1995.

Hetherington 1997

K. Hetherington, *The Badlands of Modernity: Heterotopia and social ordering*, Londen: Routledge 1997.

Johnson 2012, 2015, 2016

P. Johnson, 'Some reflections on the relationship between utopia and heterotopia', 2012, online beschikbaar op: <http://www.heterotopiastudies.com/wp-content/uploads/2012/05/Reflections-on-the-relationship-between-utopia-and-heterotopia.pdf>.

P. Johnson, 'Brief History of the Concept of Heterotopia', 2015, online beschikbaar op: <http://www.heterotopiastudies.com/wp-content/uploads/2015/12/Brief-History-of-the-Concept-of-Heterotopia-word-dec-2016-pdf.pdf>.

P. Johnson, 'Interpretations of Heterotopia', 2016, online beschikbaar op: <http://www.heterotopiastudies.com/wp-content/uploads/2012/05/Interpretations-of-Heterotopia-pdf.pdf>

Koolhaas 1995

R. Koolhaas, 'Imagining nothingness', in: R. Koolhaas & B. Mau (red.), *S, M, L, XL*, Rotterdam: 010 Publishers 1995.

Lefebvre 2003

H. Lefebvre, *The Urban Revolution*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2003.

Levitas 2005

R. Levitas, *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2005.

Macey 1993

D. Macey, *The lives of Michel Foucault*, Londen: Vintage 1993.

Marin 1984

L. Marin, *Utopics: The Semiological Ply of Textual Spaces*, New York: Humanity Books 1984.

Orillard 2008

C. Orillard, 'Between shopping malls and agoras', in: L. De Cauter & M. Dehaene (red.), *Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society*, Abingdon: Taylor & Francis 2008.

Porphyrios 1982

D. Porphyrios, *Sources of Modern Eclecticism*, Londen: Academy Editions 1982.

Saldanha 2008-40

A. Saldanha, 'Heterotopia and structuralism', *Environment and Planning A* 2008-40.

Shane 2005

D.G. Shane, *Recombinant Urbanism: Conceptual Modelling in Architecture, Urban Design, and City Theory*. Chichester: Wiley Publishers 2005.

Spanjaard 2011

A. Spanjaard, *Historische route De slag om Vesting Holland – Lands de sporen van de Duitse aanval rondom Dordrecht, Rotterdam en Den Haag*, Delft: Elmar 2011.

Vattimo 1992

G. Vattimo, *The Transparent Society*, Cambridge: Polity Press 1992.

Links

<https://www.missethoreca.nl/catering/artikel/2017/09/279206-101279206>

<https://nos.nl/artikel/2097895-alberto-stegeman-loopt-ongehinderd-kazerne-oirschot-in.html>.

<https://isgeschiedenis.nl/nieuws/geschiedenis-van-de-dienstplicht>.

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/defensiepersoneel/dienstplicht>.

<https://marineschepen.nl/dossiers/marine-kazerne-amsterdam-dicht.html>.

<https://web.archive.org/web/20100711020214/http://www.jeoudekazernenu.nl/kromhout/kromhoutindex.html>.

<https://www.stadsarchief.rotterdam.nl/van-ghentkazerne>.

<https://magazines.defensie.nl/pijler/2015/02/wagenpark>

https://scontent-ams3-1.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/c0.0.552.552/p552x414/17352084_1866190293604

[840_3800671329832308110_n.jpg?_nc_cat=0&oh=a9283da244af3c7f56940a1a69db77ff&oe=5C1E7D6C](https://scontent-ams3-1.xx.fbcdn.net/v/t1.0-0/c0.0.552.552/p552x414/17352084_1866190293604_840_3800671329832308110_n.jpg?_nc_cat=0&oh=a9283da244af3c7f56940a1a69db77ff&oe=5C1E7D6C).